

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'Histoire

Том 68

1974

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА
ЗА ПРОИЗХОДА И СОЦИАЛНАТА
СЪЩНОСТ НА ЧОРБАДЖИИТЕ
ПРЕЗ XVIII В.

CVETANA GEORGIEVA
DE L'ORIGINE ET DE L'ESSENCE SOCIALE
DES ĆORBADŹI PENDANT XVIII^e S.

Рецензент: к. и. н. *Димитър Цанев*

Редактор: проф. *Николай Генчев*

През 1877 г. хърватският правен историк В. Богишич по време на престоя си в България в хода на Руско-турската освободителна война прави опит чрез детайлно разработен въпросник да разкрие икономическата, обществената и политическата същност на едно специфично българско възрожденско явление — чорбаджийството. Този пръв, съвсем наскоро публикуван опит може да се счита за начало на многогодишните изследвания на проблема в нашата историография. Отговорите, които получава В. Богишич от свищовския съдия Боров, показват трудностите, с които ще се сблъскват по-сетне всички, които биват изкушени от тази тема. Неяснота в развитието и функциите на чорбаджийския институт, противоречивост, подчертан негативизъм към неговите представители — това е същността на отговорите, които получава хърватският изследвач.¹ В следосвобожденската ни историография в общи линии преобладават негативните оценки на чорбаджиите като оръдия на османската власт срещу собствения им народ.² Срещу тях противостоят плахи опити за оневиняването им, в които се показва позитивната роля на някои от чорбаджиите в културната и икономическата история на българите,³ или пък такива, които твърде несполучливо се опитват да ги представят като покровители и даже водачи на масите.⁴ Представителите на марксистическата мисъл първи потърсиха класовата характеристика на чорбаджийството, свързвайки го с турската феодална структура на възрожденската ни икономика.⁵ В следвоенната ни историография се аргументира мнението, че чорбаджиите са представители на едрата българска буржоазия. Тези диаметрално противоположни оценки породиха остра дискусия, която въпреки безспорните фактологически приноси и едно по-сериозно вглъбяване в проблема показа все още неизживените следи от романтизма в българската историческа мисъл. Представяните оценки и формулировки бяха повлияни от мненията на дейците на българската националноосвободителна революция, а не от задълбоченото и всестранно интерпретиране на фактите.⁶ В последно време Хр. Христов пристъпи към

¹ П. Петров. Две анкети от Свищов през 1897 г. — В: Сб. в чест на акад. Д. Косев, С., 1974, с. 430—432.

² Изложения на основните постановки по въпроса с довоенната историография и литература у Д. Косев. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII в. и началото на XIX в. — ИПр, 1953, 3, с. 13—16.

³ Вж. С. Шопов. Из живота и дейността на д-р Ст. Чомаков по църковния въпрос и възраждането. — СББАН, XII, 1919, с. 14.

⁴ С. Бобчев. Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. — Сп БАН, XXIX, 1923, с. 79—101.

⁵ Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1949, с. 52.

⁶ Вж. Дискусията на страниците на ИПр през 1956—1965 г.; Д. Косев. Цит. съч., с. 13—46; Н. Тодоров. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — ИПр, с. 13—46; Н. Тодоров. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — ИПр, XV, 1953, 2, с. 3—35; Хр. Христов. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — ИПр, XVII, 1961, 3, с. 83—107 и др.

проблема с един по-съвременен и аналитичен подход. В своите последни трудове той свързва появата им с процеса на формиране и утвърждаване на българската възрожденска община. Определяйки чорбаджийството като административна институция в Османската империя, той избягна точната им класификация в социалната структура, с което измести посоката на изследванията, но остави открити дискуссионните проблеми.⁷ В последните изследвания мнението на Хр. Христов бе възприето и допълнено с категоричното твърдение, че чорбаджиите са съставна част на формиращата се българска възрожденска буржоазия, носители на търговско-лихварския и отчасти промишлен капитал.⁸

Направеният дотук сбит преглед на изучаването на проблема за чорбаджийство разкрива дълга дискусия, обусловена от значителни трудности. Основните от тях са двойственост на понятието чорбаджия, употребявано както като административна длъжност, така и като звание на определена социална група; липса на отчетлива последователност при „титлуването“ с него; противоречива социална характеристика и политическа дейност на неговите носители. Колко различни по всички възможни показатели лица се обединяват с този термин през късното възрождане, личи от обстоятелството, че в огромната панорама на предосвобожденското общество в „Под игото“ Ив. Вазов определя като чорбаджии двама диаметрално противоположни в социален и политически смисъл свои герои — чорбаджи Марко и чорбаджи Йордан. Сложната, противоречива и неясна характеристика на понятието „чорбаджия“, такава каквато я откриваме в източниците от XIX в., навежда на мисълта, че то е изживяло не дълга, но динамична еволюция. Неговото първоначално съдържание се разширявало, обхващайки категории лица с различно икономическо положение или административни функции. През втората половина на XIX в. времето, от което разполагаме с най-голямо количество източници, то има твърде широко съдържание и най-общо би могло да се каже, че обединява хора, които в известен смисъл (икономически или социален) стоят над средната маса от населението. Поради това изследването на явлениято, което се крие зад термина „чорбаджийство“, изисква едно по-прецизно, по-детайлизирано проучване не само във вертикален план, както се прави досега, но и в хоризонтален. Развитието на чорбаджийството до голяма степен отразява някои основни промени в социалната еволюция на българското общество в бурната възрожденска епоха. Това определя демонстрацията досега интерес към него, както и необходимостта от бъдещото му аналитично и детайлно изследване. Предлагащата статия си поставя задачата да анализира най-ранните досега известни източници, в които се срещат лица със званието чорбаджия, и въз основа на техния анализ да бъде направен опит за осветляването на произхода и съдържанието на термина в периода на неговото възникване и утвърждаване.

⁷ Хр. Христов. Към въпроса за класите и класовите отношения в българското общество през Възраждането (произход, социална принадлежност и роля на чорбаджиите). — ИИИ, 21, 1970, с. 51—82.

⁸ Г. Плетньов. Произход и социална принадлежност на чорбаджиите в Търновско. — Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, IX, 2, с. 70—104; Социалната принадлежност на котленските чорбаджии през Възраждането. — ИПр, XXXI, 1975, с. 69—74.

Източниците от първите три столетия от османското владичество в българските земи свидетелствуват за съществуването на прослойка от български първенци (в рамките на българското общество), носещи звания от предосманската военна или административна титулатура: бан, жулан, примикюр, княз, кмет и т. н.⁹ В ктиторските надписи се открива търсенето на термин със събирателно значение за тази категория лица, представено чрез широката употреба на кир, господар или хаджи.¹⁰ Някои извори от XVII в. многократно говорят за отчетлива икономическа и социална диференциация, силно акцентувайки на противоречията между богати и бедни българи, включвайки в категорията на първите кнезове, кметове, болярите и т. н.¹¹ В нито един от изворите от XVII в. обаче не се среща названието на османската офицерска длъжност чорбаджия като особено звание или титла на българин. Тя се появява за първи път през XVIII в., за да навлезе твърдо в социалната номенклатура на българското общество към края на столетието и в началото на следващото.

Най-ранните споменавания на термина чорбаджи като звание, обособяващо определена категория лица от българското общество, се откриват в два източника, датирани твърде общо — първата половина на XVIII в. Единият от тях е т. нар. „*поучение ко чорбаджием*“, включено в сборник поучения, произхождащ от Елена.¹² В него интересуваният ни термин е употребен само в заглавието, но в изложението авторът се обръща към „*болерите и кметовите*“ (курс. Ц. Г.), които се представят като „първи“ в града и селото лица с обществени задължения, които едновременно с това са притежатели на „стока и имане“.¹³

Очевидно тук терминът чорбаджия има събирателен смисъл, обединяващ функционерите на зараждащата се българска възрожденска община.¹⁴

Малко по-различна интерпретация би могло да се направи на информацията, съдържаща се във втория източник, датиран от първата половина на XVIII в. Това е адресът на едно Просително послание на Бачковския манастир, в което са изброени следните административни длъжности и професионални групи: „господари, князе, боляри, *джелети, мандраджии, чорбаджии и ортаци* (курс. Ц. Г.), кметове и кметици и синове кметовски, хаджии, орачи, колачи, търговци, абаджии и терзии, златари, палуқчии, кафтанджии, кожухари, бахчеванджии и други занаятчии и майстори и руфети“¹⁵. Посланието има за цел да ангажира към проблемите на Бачковския манастир вниманието на лицата, които имат възможности и авторитет в българското общество. Вече бе изтъкнато в литературата, че този тип документи са писани по образци, но, както личи от запазените няколко екземпляра, адресатите им са събра-

⁹ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 55—60.

¹⁰ Вж. Й. Иванов. Български страни из Македония. С., 1931, с. 230—280.

¹¹ Вж. Д. Петканова-Тотева. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 112—114.

¹² Пак там, с. 199—200.

¹³ Пак там.

¹⁴ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 60—61.

¹⁵ В. Николаев. Едно неизвестно просително послание на Бачковския манастир до свободните християнски народи от началото на XVIII в. — ИИБИ, VI, с. 527.

зени с конкретната ситуация.¹⁶ В бачковското послание прави впечатление, че терминът „чорбаджии“ няма събирателно, а точно конкретно съдържание и е равностоен на всички изброени професионални или административни групи. Съставителният на посланието се е стремил да подреди адресантите ако не по място и значение в българската йерархия, то поне в обединени от известна близост групи. В началото са вписани длъжностните административни лица: господари, князе, боляри; във втората група са професиите, свързани със скотовъдството — джелепи и мандраджии, непосредствено следвани от чорбаджиите и близките с тях ортаци, след тях се изброяват занаятчиите от текстилното производство: абаджии, терзии и т. н. Адресът на Просителното послание на Бачковския манастир представя твърде усложнения модел на българското общество в първата половина на XVIII в., при който професионалният белег определя до голяма степен мястото на личността в социалната система. С оглед проучването на чорбаджиството той показва, че вече съществува такава категория лица, която е обособена в административна или професионална група. Едновременно с това мястото, на което те са поставени заедно с джелепите, мандраджиите и ортаците, навежда на мисълта, че чорбаджиството е професия или административна длъжност, свързана със скотовъдството и произтичащите от него занаяти.

Двете първи споменавания на термина чорбаджия имат една обща черта. Те не се отнасят до определено лице, а до група хора, което показва, че още в първата половина на XVIII в. той е имал доста широко разпространение, което за съжаление е слабо отразено в изворите. Това бихме могли да си обясним с факта, че той дублира отдавна утвърдените длъжности „князове, кметове, боляри“ или по-точно представлява събирателно за тях нововъведение в номенклатурата на българите. Появата му обаче би могла да се свърже с едно интересно, типично ренесансово явление, което започва да се наблюдава в българските източници през XVIII в. — акцентуването върху професионалния белег и разширяването на групата на първенците чрез различните категории занаятчий.¹⁷

Колкото и общо да се употребява терминът и в двата източника, все пак те съдържат известна противоречивост. Докато в Поучението ясно става въпрос за лица, свързани с ръководството на българските социални микро-структури, то в Посланието употребата на термина има по-конкретно професионално съдържание. И в първия източник се обръща внимание на по-доброто имотно положение на лицата, които го притежават. Тази двойственост и неяснота в съдържанието на термина се открива и при споменаванията му в по-късните източници.

Като изключим твърде съмнителния в конкретната достоверност Летопис на поп Йовчо от Трявна,¹⁸ в който се говори за чорбаджии през 1749 г., най-ранното точно датирано сведение за чорбаджии е разписка, с която представители на селата Гложене, Извор и Торос взаимно си поръчителствуват, че за в бъдеще ще изплащат задълженията на манастира „Георги Киевски“ към османската власт. Документът носи дата 9 март 1755 г. и в него като сви-

¹⁶ Б. Ангелов. Относно просителното послание на Бачковския манастир. — ИБИД, XXVIII, 1972, с. 359—362.

¹⁷ И. Иванов, Цит. съч., с. 256—259, 268—269.

¹⁸ П. Р. Славейков. Извлечение из летописа на поп Йовча от Трявна. — СБНУ, II, 1890, с. 325.

детели са привлечени и „всички чорбаджии от село Тетевляне“ (курс. Ц. Г.). На другата страница са изброени имената на свидетелите, както следва, „чорбаджии Тило, чорбаджии Петко, чорбаджии Куман, чорбаджии Никола (курс. Ц. Г.). От Гложене — поп Златан, Добре поп Цанев, Дино Давит, Станьо Златкин, Иван Цончев, Драган; от Извор — поп Иван, Бери Иван, Иван Якин; от с. Торос — Вълчо Нанов, Давит Мандул и Стоян Добрин“¹⁹.

При подреждането на свидетелите е спазен поселищният принцип. На първо място са изброени четиримата чорбаджии, за които писарят предварително е уточнил, че са от Тетевен, и на втората страница не е счел за необходимо да повтаря това обстоятелство. Следват представителите на другите три селища, като при изреждането им се е спазвал известен йерархичен принцип. Начело на представителните групи са вписани свещениците, които са най-видните и съответно обществено отговорните лица. Документът показва наличието на четирима чорбаджии в едно от селата и нито един в останалите три. При това чорбаджиите не поемат никакви задължения нито персонално, нито от името на тетевенци. Те само освидетелствуват ангажираността на другите селища към манастира „Георги Киевски“. Този факт не дава основание да се предполага, че посочените чорбаджии са представители на някакви обществени органи. Ясно е, че става въпрос за обособена социална група, която заема самостоятелно място в едно от селищата. Трудно можем да приемем, че в случая чорбаджиите са длъжностни лица от една административна институция. В такъв случай не е ясно защо в Тетевен са били необходими четири (най-малко) ръководители на общината и нито един в съседните села. Мъчно е да се предположи, че тук има някакво обединение на четири селища в една община. Такава интеграция изисква развитие на институцията до степен, която тя не достига изобщо в периода на Възраждането. Този документ, който разкрива наличието на много чорбаджии в Тетевен и отсъствието им в Торос, Извор и Гложене, показва, че формирането на тази група първоначално се осъществява само в някои селища и невинаги е пряко зависимо от образуването на общините.

Следващото в хронологически порядък сведение е от 1762 г. и се намира в дневника на Руджиер Бошкович. Големият дубровнишки учен съобщава, че когато свитата на английския посланик Портър достигнала с. Карабунар, тя била много учтиво посрещната от местния чорбаджия (курс. Ц. Г.). Бошкович обяснява, че терминът чорбаджия вече има две значения. Едното от тях е полковник или комендант на йеничерите, а второто — глава на селото. Той уточнява, че лицето, с което контактуват в Карабунар, е от втория тип.²⁰ Тук лицето, което носи званието чорбаджия, изпълнява известни административни функции от локален характер. Нашият информатор ни представя с. Карабунар като селище със смесено турско и българско население, поради което е невъзможно местният административен ръководител да е българин. При това изрично е подчертано, че въпросният чорбаджия е собственик на най-хубавата къща в селото. Очевидно и тук се среща с лице, чието икономическо състояние е най-доброто. Изключена е възможността това лице да оглавява местната българска община. В едно село със смесено население

¹⁹ П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. — В: Избрани произведения. Т. II. С., 1973, с. 358—359.

²⁰ Р. Бошкович. Дневник на едно пътуване, Превод и бележки М. Тодорова. С., 1975, с. 34.

никой не би поверил такава важна функция като посрещането и настаняването на чужди гости на българската община. С много по-голяма вероятност би могло да се предположи, че в случая става въпрос за турчин, тъй като описвайки несполучливите машинации на михмандаря да спечели 100 пиастра, получени в Карабунар, променяйки маршрута на групата, Бошкович заключава: „Така турците, даже и на служба, търсят как да се измамят един друг, щом като е въпрос за печалба.“ И това е сведение, което пряко свързва интервювания ни термин с органите на местно управление; се отнася за турски администратор и не може да бъде свързано с българската общинна организация.

Много по-ясно се свързва със самоуправлението на българите един протокол от кондиката на Търновската метрополия с дата 1. XII. 1772 г., с който се документира извършената проверка на църковни ценности, станала в присъствието на „търновските чорбаджии“ (раз. Ц. Г.). Безспорно тук се натъкваме на градски първенци, пряко свързани с обществената дейност на местната църква. Краткото сведение не изяснява икономическото състояние на въпросните лица, нито обстоятелствата, при които те са натоварени със съответните функции.

Една група ктиторски надписи от Хилендарския манастир засвидетелствуват употребата на термина в Копривщица. Първият от тях с дата 1779 г. се намира над входа на параклиса „Св. Сава“. В него са изредени лицата, инвестирали строежа на параклиса, в следния ред: господари кир Тома, кир Тодор и кир хаджи Николай, синове на кир хаджи Цено от Видин. „И от село Копривщица ктитори чорбаджии кир Геро и неговият син кир Добре“²¹ (курс. Ц. Г.). По-нататък надписът повтаря съдържанието на един надпис от същата година, в който се съобщава за построяването на параклиса „Св. Димитър“ с даренията на жителите на Копривщица, общо представени от кир поп Найден, кир хаджи Вълко, кир Стано и кир Петко Муравейника.²² В двата надписа са вписани 10 лица — 4 от Видин и 6 от Копривщица и само един от тях носи названието „чорбаджии“. От 6-те представители на Копривщица единственият чорбаджия не участва в колективното дарение на селото, а заедно със сина си прави самостоятелен дар на друг параклис. Съдържанието на този надпис като че ли също изолира чорбаджията, за който става въпрос, от органите на българското самоуправление. Ако въпросният чорбаджия Геро през 1779 г. е бил ръководител на българската община, би трябвало именно той да представя жителите на селото и в ктиторския надпис и списъкът на делегацията би трябвало да започва с него. От информацията на надписа от параклиса „Св. Сава“²³ е ясно, че двете дарения са правени едновременно, т. е. че чорбаджия Геро е бил в Хилендар заедно с останалите копривщеници. Въпреки това той не е представял официално жителите, функции, с които очевидно са били натоварени други четирима души. Неговото самостоятелно дарение ни показва, че той има твърде добро материално положение. Тъй като първите трима ктитори на параклиса „Св. Сава“ са от Видин, може да се приеме, че кооперирането на средствата за строежа му е станало по искане на монасите, тъй като дадените от видинските граждани сума не са достигнали. Може би, имайки пред вид именно по-големите икономически възможности на чорбаджия Геро,

²¹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 269.

²² Пак там, с. 268.

²³ Пак там.

монасите са поискали от него лично необходимите средства за довършване на строежа, поради което той бил изваден от представителството на Копривщица. Това навежда на мисълта, че в случая терминът чорбаджия крие не административно, а социално-икономическо съдържание. И тук прави впечатление, че от 6-те членове на представителството само един е посочен като чорбаджия. Като се има пред вид, че дарителите сами са съобщили имената и титлите си, трудно е да се предположи, че другите са пропуснали званието чорбаджия, след като единият го е назвал. Впрочем от поселищната литература, в голямата си част с мемоарен характер, хаджи Вълко и Петко Муравейчика са познати като създатели на големи копривщенски чорбаджийски родове.²⁴ В съвременните изследвания те също се считат за чорбаджии. От разглеждания надпис е ясно, че въпросните лица до 1779 г. още не са били такива. Нещо повече. Един друг надпис от Атон с дата 1785 г. съобщава ктиторите на манастирската болница на Хилендар — кир Тодор и кир Събо, съответно син и зет на хаджи Вълко от Копривщица. Те са наречени „почтени господари“, но званието чорбаджия не е употребено за нито един от тримата.²⁵ Ясно е, че до 1785 г. нито хаджи Вълко, нито членовете на семейството му са чорбаджии въпреки безспорния имуществен просперитет на Чалъковата фамилия. Двата надписа от Хилендар показват, че включването в твърде малобройната прослойка на чорбаджиите през третата четвърт на XVIII в. изисква лицата, които носят това звание, да имат големи материални възможности, без това обаче да е единственото условие, щом в тази категория все още не са включени такива състоятелни хора като Чалъковци.

В още един ктиторски надпис откриваме копривщенски чорбаджии. Той се намира на гробницата на Стефан Неманя и съдържа имена на дарители от различни райони на българските земи: от Ловеч кир Петър, от Пазарджик кир Трендафил, Спас, Ангел, от Копривщица *чорбаджиите: Еню, Йоан* (курс. Ц. Г.); Николай от Карнобат, епитроп Петко²⁶. Надписът не е датиран, но Йордан Иванов го поставя между една бележка от 1780 и друга от 1785 г. и следователно го отнася към началото на 80-те години на XVIII в. Тук трябва да отбележим, че тези 3 случая изчерпват всички споменавания на званието „чорбаджии“ в 151 надписи и приписки от Атон, публикувани от Й. Иванов. Те обхващат огромен хронологически период — от 1322 до 1840 г. Основната част от тях се намира на паметниците и сградите, произхождащи от Хилендар и Зограф, но малък брой се открива и в други манастири от комплекса: лаврата св. Анастасий, Павловския и Иверския манастир и Ксиропотамо. В тях се съобщават имена на стотици светски и духовни лица, който са правили по-големи или по-малки дарения на прочутите атонски манастири. Тук се срещат жители на Арбанаси, Девин, Тетевен, Видин, Русе, Банско, Ловеч и др. Дарителите обикновено се назовават „господар“, а от средата на XVIII в. значителна част от тях са хаджии. В някои случаи е посочена тяхната професия: абаджии, бербери, бояджии, кюркчии. Но споменаването на лица със званието чорбаджии откриваме само в споменатите паметници, произхождащи от Хилендарския манастир.

За разпространението на титлата чорбаджия през втората половина на XVIII в. свидетелства такъв първокласен извор на епохата като „Житие и

²⁴ С. Шопов. Цит. съч., с. 14.

²⁵ Й. Иванов. Цит. съч., с. 271.

²⁶ Пак там, с. 270.

страдание грешного Софрония“. Известният му автор, описвайки многобройните си житейски перипетии, съобщава, че в 1762 г. става свещеник по идея и чрез ходатайството на някои най-първи чорбаджии (курс. Ц. Г.) от родния му град Котел.²⁷ От текста на източника прави впечатление високият авторитет на местните чорбаджии както сред местното население, така и пред представителите на гръцкия клир и тяхната ангажираност в обществените проблеми на селището. В случая става въпрос за група хора, а не едно или две лица и следователно отново не можем да свържем пряко чорбаджиите с ръководството на местното административно управление, тъй като сам Софроний свидетелствува, че то било поверено на селския княз.

Описвайки прежеждията си в Карнобатско, той споменава *чорбаджи Юван Кованджисоглу от с. Шехлари* (курс. Ц. Г.) без обаче да разкрива каквито и да било податки за негови административни функции, професия или статут.²⁸

Третото споменаване на термина чорбаджии в Житието е със значително по-късна дата. Разказвайки за нападението на войските на Осман Пазвантоглу над Плевен през 1799 г. *Софроний съобщава, че той намерил убежище при Константиин чорбаджи* (курс. Ц. Г.). Последният бил събирач на беглика и пребивавал временно в Плевен във връзка със събирането на данъка. В житието не се споменава от кое българско селище е въпросният Константин чорбаджи, но очевидно става въпрос за крупен събирач на данъка, който разполага с помощен апарат от 60 души и който има достатъчно авторитет, а и чувство за сигурност, за да поеме укриването на българския владика, нещо, което не рискува да направи нито един от местните българи.²⁹

Трябва да се изтъкне, че в разказа на Софроний Врачански се споменават десетки българи, описват се множество селища в твърде широк район — от Карнобатско до северозападните български земи. Но Софроний употребява названието чорбаджии само в посочените три случая.

В края на XVIII и началото на XIX в. най-известен от котленските *чорбаджии е Божил* (курс. Ц. Г.). Неговата широка популярност и сред съвременниците му, и в историографията се дължи на значителното му богатство, на административната длъжност, с която е натоварен от османската власт, „главен кмет на бедното население на Котел“, и на действията му по организиране отбраната на селището по време на кърджалийските нападения. Запазените документи показват, че основните капитали на чорбаджи Божил са натрупани главно от овцевъдството.³⁰ Едновременно с него в Котел живеят и още неколцина *чорбаджии: Антон, който бил негов ортак (съдружник) в овцевъдството, чорбаджи Руско, който посетил в 1802 г. Хилендарския манастир, и чорбаджи Йован* (курс. Ц. Г.).

Със звание чорбаджии се титулуват и трима дарители, които откриваме в митрополската кондика на Самоков. Двама от тях *чорбаджи Павле (1763) и чорбаджи Йовчо (1786) са от Самоков, а единият чорбаджи Петко (1775) е от с. Шиточан* (курс. Ц. Г.).³¹

Тези няколко конкретни случая изчерпват точната ни информация за представителите на чорбаджийството във втората половина на XVIII в. Значително

²⁷ Стойко — Софроний Владиславов. Живописание. — Пак, I, кн. V—VI, с. 53.

²⁸ Пак там, с. 59.

²⁹ Пак там, с. 64.

³⁰ НБКМ, БИА, а. ф. Божил чорбаджи, II, В 2978 и сл.

³¹ Х р. С а м а р д ж и е в. Самоков и околностите му. С., 1931, с. 16—18.

по-богата е тя в мемоарната литература, но е значително деформирана от устни предания, поради което не може да се счита за коректен източник по интересуващите ни проблеми.

Колкото и да е скромна нашата информационна база, тя все пак дава възможност да се направят определени изводи. Преди всичко очевидно е, че терминът чорбаджия през втората половина на XVIII в. има утвърдено място в социалната номенклатура на българите. При това в този период при всички случаи той показва, че лицето, което го носи в имуществено отношение, е над средната маса. Чорбаджия означава богат, имотен човек. Но едновременно с това в термина е включено и още нещо, тъй като, както вече бе казано, в българското общество по това време съществуват редица лица със значителни икономически възможности, които обаче не се титулуват чорбаджии. Този втори компонент от съдържанието на термина не може да се свърже при всички случаи с изпълнението на административна длъжност. Много често в изворите лицата, носещи званieto чорбаджии, се разграничават от тези, които изпълняват конкретни административни функции.

Прави впечатление, че до края на XVIII в. терминът се среща в определен район — селищата от Средногорието, Източна Стара планина, северните склонове на Родопите и на Рила и Карнобатско. Трудно бихме могли да посочим точните граници на разпространението му при твърде оскъдната информация, но очевидно той е най-широко разпространен в планинските области на Централна България. Това, което прави впечатление, е, че употребата на термина се открива в селища със силно развито скотовъдство. Като изключим гр. Самоков, в който има традиционно металообработващо производство, във всички останали селища скотовъдството е основният клон на икономиката им. Впрочем в Самоков, както и в съседното му село Шипочан скотовъдството също обхваща значителен дял от местното стопанство. Това обстоятелство потвърждава едно твърде отдавна направено наблюдение — че появата на чорбаджиите, формирането им като социална прослойка трябва да се търси в обществените връзки и взаимоотношения сред онази част от българското население, която е ангажирана в скотовъдния ресор на икономиката.³²

* * *

В съвременната историография големият проблем за развитието на скотовъдството в българските земи все още е недооценен. Засега липсва цялостно изследване върху развитието на скотовъдното производство, което заема значителен дял от икономическия живот на страната. Единственото изключение е една студия върху джелепкешаните, която е посветена на развитието и същността на османската система за осигуряване на постоянен приток от месо, чрез специално създадената джелепкешанска институция.³³ Тя само частично засяга въпроса за обема на скотовъдното производство и заетостта на българското население в него. Що се отнася до състоянието на този втори по важност дял от възрожденската ни икономика, то нашите представи са изградени от данни, почерпани от поселищната литература, която ни представя тяхното състояние главно във втората половина на XIX в. Практиче-

³² Хр. Гандев. Фактор на българското възраждане. С., 1943, с. 125 и сл.

³³ В. Свeтkоvа. Le service des celeps et le revêtement en bétail dans l'Empire Ottoman (XV^e—XVI^e s.). — Etudes Historiques, S., 1966, p. 145—172.

ски ние не сме в състояние да реконструираме със сигурност организацията, системата от функционални връзки, методите на експлоатация и оттук социалната стратиграфия в този толкова съществен дял от икономиката. А именно към организацията на скотовъдството, към неговото профилиране, към системата на разпределението на припадения продукт в произлизащите от него занаяти ни насочват източниците при изследването на ранните изяви на чорбаджийството.

Скотовъдството е този ресор на българското стопанство, който още в първите векове на османското владичество крие възможности за по-интензивно развитие. Един паралел със земевладението и земеобработването показва различните икономически перспективи на двата основни клона в селското ни стопанство. В земедобработването османските завоеватели нанасят най-чувствителния удар в икономическия живот на българския народ. След разорението от епохата на завоеванието те налагат такава система на земевладения и землеползуване, която е свършено чужда на общия ход на традиционните аграрни отношения в българските земи и която чрез своята същност и организация не стимулира по-нататъшното ѝ развитие. Тимарската система и произтичащите от нея форми на феодална експлоатация задържат естественото развитие на земеделието, намаляват максимално интереса на непосредствения производител.³⁴ Почти всички европейци, прекосили българските територии през XV—XVIII в., отбелязват наличието на плодородни, но пустеещи земи.³⁵ Твърде дългата криза и последващият я мудар процес на възстановяване нивото на производителните възможности при обработката на земята играят изключително ретроградна роля в историческото битие на българския народ.

Значително по-различно е положението в сферата на скотовъдството. Традиционният бит на завоевателите изисква огромни количества месо, и то главно овчо. Многобройното непроеизводително градско население и армията, поддържана от империята, имат твърде големи консумативни изисквания.³⁶ Непрекъснатото задоволяване на тези нужди естествено стимулират развитието на животновъдството в българските земи. Българите са едни от основните снабдители на три огромни консумативни агломерации — Цариград, Одрин и Солун. На българска територия съществуват десетки градски селища, изискващи големи количества месо. Значителни консуматори са и местните гарнизони. Производството на месо и месни произведения се класира на един изключително широк пазар. Като прибавим естествените природни условия — планини с обширни пасища, намиращи се в непосредствена близост до топли равнини, става ясно, че има всички условия за интензивно развитие на скотовъдството. На базата на многовековния опит на българското население в този стопански клон той бързо се развива. Тази промяна в икономическия живот на страната най-добре се вижда от нейния експорт още в ранните столетия на османското владичество. Вместо зърнените култури, които

³⁴ В. М у т а ф ч и е в а. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962, с. 150—176.

³⁵ Вж. у М. Й о н о в. Европейските пътешиси — извор за историята на бълг. земи през XVII век. — ГСУ, ФИФ, XII, 1963, с. 41—45.

³⁶ Н. Т о д о р о в. Балканският град през XV—XVI в. С., 1972, с. 99—110.

дават облика на средновековния български износ, сега на първо място застават различните видове обработени и необработени кожи.³⁷

Мащабите на скотовъдството се разкриват от публикуваните джелпекешански регистри.³⁸ Османската власт предоставя снабдяването с месо на специална категория население. Направените досега изследвания показват, че още през XVI в. българското население си обезпечава солидни позиции в тази категория. Към 1576 г. в Южна и Западна България се регистрирани 3743 джелпекешани-немюсюлмани. В североизточните български райони те са 585. С малки изключения тези лица са българи.³⁹ Задълженията им към централната власт свидетелствуват, че през последните десетилетия на XVI в. вече е налице крупно животновъдно производство. Така например 457 джелпи от Шумен осигурявали 16 430 глави добитък, 1145 души от Пловдив — 38 995 и 641 от Кюстендил — 23 800.⁴⁰ Османските документи показват, че тези лица продавали значителен брой овце и едър рогат добитък и на свободния пазар.⁴¹ Налице е една категория българско население, което твърде рано притежава значителни стада.

Развитието на скотовъдството в толкова широки мащаби изисква и съответната организация на производствените процеси — отглеждането на добитъка, обработката на млечните продукти и вълната, тяхното пласиране. Крупното животновъдство налагало сложна организация на труда, неговото вътрешноотраслово диференциране, осъществявано от многочислен човешки колектив. Координирането на дейността на този колектив, системата от връзки между различните производствени дейности, контрола на труда и разпределението на приходите се концентрира в ръцете на едно лице, собственик на стадата, и регистрирано в огромния брой от случаите като джелпекешанин.⁴² Ние не разполагаме с никаква информация за организацията на труда в скотовъдното производство и произтичащата от нея социална диференциация сред населението, което участва в крупното животновъдство до XIX в. Но късната информация тук би могла спокойно да се използва при проучването на тези проблеми за по-ранните столетия, тъй като в нея ясно личат стари, с няколковековна давност традиции.

Основна производствена единица е овчарският колектив, обслужващ едно стадо и посещ общото производствено название къшла. По данни от мемоарната литература размерът на стадата достига до няколко хиляди овце, обслужвани от 10 до 40 овчаря.⁴³ Къшлата в никакъв случай не е проста кооперация, а предприятие, което в своята организация съдържа множество надфеодални елементи. Огромната част от стадото принадлежи на едно лице — собственик, а всички овчари участвуват с малък брой овце и се считат за съдружници (ортаци). Собственикът носи всички разходи по създаването и поддържането на къшлата, плаща съответните данъци и закупува необходимия инвентар.

³⁷ И в. С а к ъ з о в. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII столетие. Страници из стопанската история на България, С., 1930, с. 114 и сл.; Е к. Г е о р г и е в а. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV—XVIII в. — ГСУ, ФИФ, LXV, 1972, с. 273—292.

³⁸ Вж. ТИВИ, сер. XV—XVI, т. III, С., 1972, с. 42—206.

³⁹ В. С в е т к о в а. О р. с и т., р. 154.

⁴⁰ I b i d e m, р. 156.

⁴¹ I b i d e m, р. 156—157.

⁴² I b i d e m, р. 157.

⁴³ И в. Г е ш о в. Спомени и студии. С., 1928, с. 282.

За правото да участвуват в къшлата със собствен добитък овчарите плащат наем, а срещу труда им собственикът им плаща в натура (хак).⁴⁴

Собственикът на стадата е напълно освободен от пряка производствена дейност. Той е представител на къшлата пред външния свят, т. е. занимава се единствено с организирането на производствения процес и с пласмента на продукцията.

Овчарите, които осъществяват производствения процес, не могат да бъдат квалифицирани като наемни работници, тъй като са притежатели на малък брой овце. Срещу 2000—3000 глави добитък на собственика овчарят отговаря с 30—40 свои. Системата на разпределението на приходите обаче се базира на броя на овцете. Срещу многократно по-големия дял от добитъка и организацията на производството собственикът получава многократно по-големи приходи — експлоатация, поставена на съвсем модерен принцип, при която се запазва заинтересуваността на овчаря при отглеждането на добитъка и преработката на скотовъдната продукция.

В тази организация трябва да се обърне внимание на един съществен момент. Тя дава възможност сред българското население да се формира една прослойка, която не е пряко ангажирана в трудовия процес, а да се занимава предимно с производствено-организационната дейност. В течение на времето нейните представители не само натрупват богатства. Те влизат в тесни контакти с османската административна и стопанска система, изграждат производствен опит при специфичните условия на чуждото владичество, достигат до по-широко, по-машабно виждане в икономическата сфера. Членовете на тази прослойка (единствена в българското общество) имат реалната власт на пряко зависимите от тях свои сънародници. Собственикът на къшлата е лицето, което решава безапелационно всички спорове в овчарския колектив, урежда отношенията между овчарите по свое усмотрение, има право да изгони всеки, който не му е достатъчно полезен.⁴⁵ Битието на овчарите пряко зависи от собственика на къшлата.

В тази прослойка, сред собствениците на крупни стада, има най-голяма вероятност да се открият основните характеристики на лицата, които през XVIII в. изворите наричат чорбаджии. Това са хората, които притежават реална икономическа мощ, имат произлизащата от нея обществена власт над икономически подчинените им сънародници и влияние сред представителите на османската администрация. През XIX в. собствениците на стадата се наричат чорбаджии.⁴⁶ Това би могло да се обясни с широкото разпространение на термина по това време, ако не е смущаващото съвпадение със званията на редица други еничарски длъжности, внесени в скромната организация на овчарския колектив.

Лицето, което се занимава с цялата вътрешноорганизационна дейност в къшлата, което се избира от дружината, не може да бъде свалено от чорбаджията, се нарича кехая.⁴⁷ Подобно на този, който носи това звание в еничарската орта, той разпределя работата сред членовете на колектива, осигурява провизиите, поддържа реда и спокойствието. Лицето, което доставя ежедневната прехрана на овцете, не се назовава нито с българската дума готвач,

⁴⁴ Ив. Гешов. Спомени и студии. С., 1928, с. 280.

⁴⁵ Пак там, с. 288.

⁴⁶ Пак там, с. 279.

⁴⁷ Пак там, с. 281.

ните с турския синоним ахчия, а с еничарското звание одаджия, което има същото съдържание.⁴⁸

Займствването на три термина от еничарския корпус в организацията на овчарския колектив е твърде показателно, за да бъде подминато без внимание. То може да се обясни със спецификата на двата колектива — общностите само от мъже, които трябва да задоволяват ежедневните си битови нужди, функция, която при нормални условия се изпълнява от жените. Проникването на еничарската номенклатура в овчарския колектив дава всички основания да търсим в неговата организация пътя, чрез който навлиза терминът чорбаджия в българското общество.

* * *

Буквалното пренасяне на названието на еничарската командирска длъжност в социалната номенклатура на българите отдавна прави впечатление на изследвачите, но обикновено липсват сериозни опити то да бъде обяснено. Изказаното в последно време мнение, че еничарското звание прониква чрез войнушкия институт, е неприемливо.⁴⁹ Войнушкият командир се нарича „черибаш“ и никакви негови български модификации — „чорабашия“, „черабашия“ и др., не го сближават с отдавна утвърдения термин „чорбаджия“. Невъзможно е терминът да е займствувал при контактите на войнуците с еничарите, по време на тяхната служба в султанските конюшни в Одрин и Цариград.⁵⁰ Такива контакти са много съмнителни. Както е известно, еничарите са платена пехотна войска и османското законодателство изобщо им забранява да яздат коне, т. е. между еничарите и войнуците преки връзки при една обща или близка дейност са почти изключени. Така че терминът чорбаджия не би могъл да бъде резултат на продължителни връзки между двете военни корпорации.

Много по-тесни са контактите на българските джелепкашани и собствениците на крупни стада с еничарския корпус. Корпусът е една от основните консумативни групи в османската столица. А това означава, че голяма част от овцете, които българите предават на държавата или продават на цариградския пазар, се отправят за еничарските казарми. Търговските контакти осигуряват най-пряката връзка между еничарите и българите-производители и търговци на овце. Тези контакти продължават няколко века, при което българите имат възможността добре да вникнат в смисъла и съдържанието на командирските длъжности в оджака. Займствването на термина чорбаджия не може да бъде обяснено като механична заемка, тъй като остава неясно неговото бързо и масово разпространение за един относително кратък период в българските земи, при наличие на отдавна наложени термини за първенци.

Еничарската длъжност чорбаджия означава командир на основната бойна и организационна единица на корпуса — ортата. Тя е първичната формация на оджака, в която протича целият живот на еничарите. Всяка орта е обособено общество. Осигуряването на военната подготовка, участието във военните действия, изплащането на заплатите на еничарите се осигурява чрез ортата. Командирът на тази професионално и битово обособена група хора, чорбаджията, има най-широки правомощия по отношение на нейните членове.

⁴⁸ Ив. Гешев., Спомени и студии. С., 1928, с. 284.

⁴⁹ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 58.

⁵⁰ Пак там, с. 59.

Той решава еднолично всички проблеми в ортата, раздава правосъдие и определя всички видове наказания с изключение на смъртното. Чорбаджията практически има пълна власт и огромно влияние над подчинените си.⁵¹ Това социално съдържание на чорбаджийската длъжност е използвано от българите при търсенето на термин, който най-точно да охарактеризира мястото и ролята на притежателите на крупни стада по отношение на пряко зависещите от тях лица. Кръгът на последните трудно може да се свие само до овчарите на стадата. Както беше казано, производственият процес при овцевъдството е значително усложнен. Той включва ред дейности от обработката на млечните продукти и вълната до тяхното пласиране на пазара. Именно утвърждаването на някои планински селища — Котел, Копривщица, Панагюрище — като центрове на търговското животновъдство обуславя бързото увеличаване на тяхното население през XVIII в. Тук то намира поминък чрез редицата занаяти, свързани с отглеждането на добитъка и преработката на разнообразните скотовъдни продукти. През XVIII в. все още не съществуват специализирани корпорации на тази категория занаяти. Целият производствен процес от отглеждането на стадата до обработката и пласирането на месото, месните произведения и вълната се ръководи и контролира от собственика на стадата. Отгук произтича зависимостта на пряко подчинените му овчари, ратаи, занаятчии. Тази зависимост вероятно има различни форми и степени, но в крайна сметка ежедневното препитание на посочените лица изцяло зависи от собственика на стадото. Неговата икономическа сила, която поставяла в подчинение включените в производството лица, определяла и общественото му влияние. Лицата от тази социална група естествено играят ролята на арбитри при лични и обществени конфликти, мнението им е определящо при решаването на местните проблеми. Тази тяхна власт социално ги сближава с еничарските чорбаджии, поради което тяхната титла се оказва напълно удобен и приложим термин в българската социална номенклатура.

Използуван първоначално спорадично, в отделни животновъдни райони, като название на собствениците на крупни стада, той постепенно се разпространява в почти всички краища, като разширява своето съдържание, обхващайки лица с най-разнообразни професии, но с една обща черта — материално морално влияние в българското общество. Последното интензивно създава своята вътрешна самоорганизация в края на XVIII и началото на XIX в. и търси термин, който най-пълно да отрази формиралата се група от фактически обществени ръководители. Намира я във вече разпространения сред посочените по-горе среди термин чорбаджия. Показателен в това отношение е тефтерът на българската софийска община от началото на XIX в., в който първоначално представителите на българите от софийските еснафи се наричат „варошлии“, през 1816 г. за първи път употребяват за себе си термина чорбаджия, а от 1821 г. го възприемат окончателно.⁵² Именно през първите десетилетия на XIX в. той получава своята изключителна широка популярност като название на лица с определена власт (главно чрез системата на укрепващата община). Неговата първоначална същност се разтваря в значително обогатеното му и вече по-ясно конкретизирано съдържание — лица, включени

⁵¹ За организацията на еничарската пехота и функциите на чорбаджията на ортата вж. у Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtırlarında in kannkulu ocakları, С. I, Ankara, 1943, s. 145—160.

⁵² Ю. Юрданов. Българската община в гр. София в началото на XIX в. — В: Сб. в памет на проф. И. Ников. С., 1940, с. 537—538.

в управлението на общината. Той бързо изтрива от народното съзнание всички онези термини, с които българите през XVIII в. обособяват хората с икономически възможности и социално влияние — кир, господар, хаджи, и написаните през това столетие мемоарни или летописни творби го прикачат на известни лица от предходните поколения, както е случаят с първите представители на Чалъковската фамилия.

Направеният дотук анализ дава възможност да се докоснем до основния спор по проблемите на чорбаджиството в съвременната литература — тяхната класова характеристика. Казаното дотук показва, че лицата, които през втората половина на XVIII в. са наричани чорбаджии, биха могли да бъдат окачествявани като български феодали, но също така трудно като буржоа. Те са тясно свързани с османската феодална икономика, но едновременно с това стопанският ресор, в който са включени, им дава възможност за едно непрекъснато разширяване на производството, за натрупване на значително богатство, с което през следващото столетие техните наследници или по-точно тези, които ще ги заместят в едрото скотовъдно производство, ще направят първите крачки към форми на производствени организации от чисто капиталистически тип. Защото, ако капиталистическите елементи в земевладението през XVIII в. са твърде неясни и поради това остро спорни, първите манифактурни предприятия, които отварят вратите към бъдещото капиталистическо развитие на българските земи, са тясно свързани, по-точно пряко произтичащи от скотовъдното производство. Поради това ние можем да охарактеризираме онзи слой българи, който през XVIII в. се нарича чорбаджии като такава социална група, която потенциално носи перспективните буржоазни тенденции в развитието на българското общество.

DE L'ORIGINE ET DE L'ESSENCE SOCIALE DES „ÇORBADJI“ PENDANT LE XVIII^e SIECLE

Cvetana Georgieva

(R é s u m é)

La caractéristique économique et la structure de classe du groupe social „çorbadji“ dans la société bulgare de la Renaissance est objet d'une discussion qui dure plusieurs années. L'analyse des sources les plus anciennes, dans lesquelles on rencontre ce terme, notamment les sources, datant du XVIII^e siècle, montre que celui-ci apparaît dans les régions de la Bulgarie Centrale, où l'élevage est très bien développé. Cela permet de rechercher l'apparition des „çorbadji“ et leur formation en tant que couche sociale dans les liens et les rapports sociaux de cette partie de la population qui s'est engagée dans le domaine de l'économie réservée à l'élevage. Dans les conditions de la domination ottomane, à la base de l'ancienne expérience et tradition, dans les régions montagnardes bulgares se développe un élevage considérable, possédant une organisation complexe du travail et une différenciation des branches à l'intérieur. La coordination de l'activité des grandes collectivités, engagées dans cette production, le contrôle du travail et la distribution des revenus sont concentrés entre les mains d'un seul individu, propriétaire des

troupeaux, connu dans les sources ottomanes sous le nom de „djelepkechani“. Des sources postérieures démontrent que cet individu ne participe pas directement à l'activité productive, mais s'occupe surtout de son organisation et du placement de la production. La collectivité de bergers, formée uniquement d'hommes, emprunte plusieurs termes à la nomenclature administrative du corps janissaire. A la suite de ces emprunts, la fonction janissaire „čorbadji“ s'introduit dans la nomenclature sociale des Bulgares. Lors du choix de ce terme est prise en considération le contenu social de la fonction de „čorbadji“. La personne qui porte ce nom dans le corps janissaire n'est pas seulement chef de guerre, mais aussi organisateur de l'activité de la troupe, représentant de tout le pouvoir exécutif. Les larges droits et pouvoirs sur les janissaires subalternes rappellent par trop ce pouvoir pratiquement très important qu'ont les Bulgares, propriétaires des troupeaux sur les individus engagés dans l'élevage. Aussi les Bulgares empruntent-ils le terme de „čorbadji“ qui détermine le mieux les fonctions sociales des propriétaires des troupeaux: le terme s'introduit dans la société bulgare vers le milieu du XVIII^e siècle, l'époque où celle-ci construit intensément son propre autoorganisation intérieure.